

СУДОЧИНСТВО В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

JUDICIARY UNDER MARTIAL STATE: CHALLENGES AND PROSPECTS

Бойко О.М., к.ю.н.,

суддя

Дніпропетровський районний суд

Дніпропетровської області

У статті досліджено аналіз особливостей здійснення судочинства в Україні в умовах воєнного стану. Наголошено, що з повномасштабною збройною агресією вкрай важливим є наукове обґрунтування означених особливостей. Автор зазначає, що держава зобов'язана вжити усіх заходів для налагодження належних організаційно-безпекових умов відправлення правосуддя. Зазначено, що в умовах воєнного стану судова влада залишає свою винятковість та зберігає суспільну роль. Доведено, що в умовах воєнного стану вживаються додаткові заходи для організації нормального функціонування судів. Аргументовано, що в умовах воєнного стану функціонування судової системи повинно бути спрямоване на узгодження її функцій з сучасними реаліями, які вимагають врахування безпекового виміру. Систематизовано наступні особливості судочинства в умовах воєнного стану: зміна територіальної підсудності справ; проведення судових справ в режимі відеоконференції; відкладення розгляду судових справ; розгляд справи судом за відсутності учасника справи; поява нових категорій правових спорів; поява нових категорій сторін конфлікту; розширення справ, пов'язаних з воєнними злочинами та злочинами проти людяності. Систематизовані наступні чинники, які в умовах воєнного стану впливають на судову систему: ведення на окремих територіях бойових дій, тимчасову окупації українських територій, наближеність окремих населених пунктів до лінії розмежування, візуалізації нових категорій жертв конфлікту та правових спорів. Автор зазначає, що попри вплив означених викликів, позиція держави щодо винятковості судової влади та пріоритетності принципу доступності правосуддя залишається неперемінною. Доведено, що законодавець спільно з органами суддівського самоврядування запровадили необхідні кроки для гарантування права на справедливий суд на засадах рівності та доступності.

Ключові слова: воєнний стан, захист прав і свобод, права людини, підсудність, правосуддя, судова система, судочинство, юрисдикція.

The article examines the analysis of the features of the administration of justice in Ukraine under martial law. It is emphasized that with full-scale armed aggression, scientific substantiation of the specified features is extremely important. The author notes that the state is obliged to take all measures to establish proper organizational and security conditions for the administration of justice. It is noted that under martial law, the judiciary retains its exclusivity and retains its public role. It is proven that under martial law, additional measures are taken to organize the normal functioning of courts. It is argued that under martial law, the functioning of the judicial system should be aimed at harmonizing its functions with modern realities that require taking into account the security dimension. The following features of judicial proceedings under martial law are systematized: change in territorial jurisdiction of cases; conducting court cases in the videoconference mode; postponement of consideration of court cases; consideration of a case by a court in the absence of a party to the case; the emergence of new categories of legal disputes; the emergence of new categories of parties to the conflict; expansion of cases related to war crimes and crimes against humanity. The following factors that affect the judicial system under martial law are systematized: the conduct of hostilities in certain territories, the temporary occupation of Ukrainian territories, the proximity of certain settlements to the demarcation line, the visualization of new categories of victims of the conflict and legal disputes. The author notes that despite the influence of the above-mentioned challenges, the state's position on the exclusivity of the judiciary and the priority of the principle of accessibility of justice remains unshakable. It is proven that the legislator, together with the bodies of judicial self-government, have introduced the necessary steps to guarantee the right to a fair trial on the principles of equality and accessibility.

Key words: martial law, protection of rights and freedoms, human rights, jurisdiction, justice, judicial system, judicial proceedings, jurisdiction.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У лютому 2022 року Україна зіткнулася з повномасштабною збройною агресією, що змусило впровадити воєнний стан та переглянути пріоритети державної політики. Це позначилося на різних сферах владно-розпорядчої діяльності, а також на судочинстві, яке в умовах воєнного стану набуло певних особливостей. Подібні виклики нові для нашої держави, тому на сьогодні вкрай важливе наукове обґрунтування означених особливостей, а також перспектив подальшого розвитку судової системи України в умовах воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття. Проблеми здійснення судочинства в умовах воєнного стану досліджували наступні вчені: М. Р. Аракелян, А. В. Завидняк, Б. С. Киричук, В. О. Коверзнев, І. В. Мішук, О. Г. Правиденцев, М. І. Смакович, Т. В. Федоренко, О. С. Шеремет. Однак динамічні зміни та поява нових викликів актуалізують цю тему, роблячи її перспективним напрямом наукового пошуку.

Формування цілей статті. Метою статті є комплексний аналіз особливостей здійснення судочинства в умовах воєнного стану, зокрема наявних викликів та найближчих перспектив.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Збройна агресія, яка обумовила запровадження в Україні правового режиму воєнного стану, внесла свої корективи в нормальну роботу судової системи. Вона стала ключовим викликом сучасності, протидія якому повинна ґрунтуватися на недопущенні обмеження права громадян на справедливий суд. Інакше кажучи, перед державою постало важливе завдання: забезпечити право громадян на доступ до правосуддя, одночасно створивши безпечні умови для ефективної роботи судів. Природа цього завдання знаходиться в площині виконання державою внутрішніх функцій.

З цього приводу М. Р. Аракелян зазначає, що будучи закріпленим в багатьох конституціях розвинутих держав, право на справедливий суд посідає важливе місце в структурі конституційно-правового статусу людини та є необхідним фактором. Право на правосуддя відображається в основних засадах судочинства та характеризує себе через сукупність елементів: доступність правосуддя; право на апеляційне та касаційне оскарження судового рішення; незалежність і неупередженість суду; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; право на захист; публічність судового розгляду; розгляд справи в найкоротший строк, що передбачений законом [1, с. 19].

Отже, держава зобов'язана вжити усіх заходів на налагодження належних організаційно-безпекових умов відправлення правосуддя. Після початку повномасштабного вторгнення та появи новоокупованих територій вона почала робити необхідні кроки. Слід відзначити, що окремі положення щодо функціонування судової системи в умовах воєнного стану містяться в профільному законодавчому акті. Так, в нормах Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII зазначені наступні особливості функціонування системи судочинства в умовах воєнного стану:

- в умовах воєнного стану суди, органи та установи системи правосуддя діють виключно на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією України та законами України;

- повноваження судів, органів та установ системи правосуддя, передбачені Конституцією України, в умовах правового режиму воєнного стану не можуть бути обмежені;

- правосуддя на території, на якій введено воєнний стан, здійснюється лише судами;

- скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється;

- у разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, на якій введено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів;

- створення надзвичайних та особливих судів не допускається [2].

Аналіз вищенаведених законодавчих норм дозволяє висловити декілька авторських міркувань. По-перше, в умовах воєнного стану судова влада залишає свою винятковість та зберігає суспільну роль. Правові спори мають вирішуватися без будь-яких процесуальних скорочень, однак з дотриманням гарантованих суддям прав. По-друге, в умовах воєнного стану вживаються додаткові заходи для організації нормального функціонування судів. Вони зумовлені безпековою ситуацією та статусом територій, в залежності від якого може бути змінена територіальна підсудність. Це достатньо комплексні гарантії діяльності судів різного рівня та юрисдикції. Рада суддів України, спираючись на норми вищевказаного законодавчого акту, 14 березня 2022 року оприлюднила рішення, в якому були формалізовані наступні рекомендації щодо організації роботи судів та суддів в умовах воєнного стану:

- проходження суддею служби у складі добровольчого формування Сил територіальної оборони Збройних Сил України, участь судді у добровольчому формуванні територіальної громади, укладення відповідних контрактів не є порушенням вимог щодо несумісності;

- при вирішенні питання проходження служби у складі добровольчого формування Сил територіальної оборони Збройних Сил України, участі судді у добровольчому формуванні територіальної громади, укладення відповідних контрактів слід виходити з того, що основним обов'язком судді є відправлення правосуддя;

- при визначенні рівня залучення судді до участі в національному спротиві слід забезпечувати необхідний баланс між кількістю робочого часу, який витрачає суддя на участь в національному спротиві та ефективність і можливість виконання його безпосередніх обов'язків з відправлення правосуддя;

- за умови, що суддя перебуває в автоматизованому розподілі справ та самостійно розподіляє свій час, необхідний для виконання своїх безпосередніх обов'язків із часом, необхідним для виконання обов'язків в територіальній обороні, табелювання такого судді здійснюється в загальному порядку (як перебування на робочому місці);

- суддя згідно табелю перебуває в автоматизованому розподілі справ та здійснює свої повноваження на робочому місці або дистанційно;

- суддя увільнений від виконання обов'язків з відправлення правосуддя у зв'язку із призовом на військову службу під час мобілізації на особливий період, зі збереженням місця роботи, посади і середнього заробітку на період проходження військової служби;

- суддя не здійснює правосуддя з незалежних від нього причин (закінчення строку повноважень, тимчасове зупинення роботи суду, тимчасове зупинення відправлення правосуддя тощо);

- дистанційна робота судді можлива виключно за умови його перебування в межах України [3].

Аналіз документу дозволяє зазначити, що кроки, запроваджені Радою суддів України стали достатньо комплексними та своєчасними, особливо в контексті необхідності оперативно змінювати територіальну підсудність судів окремих областей, територія яких була частково окупована. У якості прикладу вищевказаних заходів можна навести Розпорядження Верховного суду України від 06 березня 2022 року № 1/0/9-22 «Про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану», в якому було змінено територіальну підсудність судових справ Луганського апеляційного суду. Згідно документу справи почали розглядатися Дніпровським апеляційним судом [4]. Необхідно зазначити, що українські науковці достатньо комплексно характеризують особливості здійснення судочинства в умовах воєнного стану.

Так, у своїй науковій праці О. Г. Правиденцев справедливо наголошує, що в законодавчих ініціативах чітко відстежується тенденція до спрощення процедурних елементів в здійсненні судочинства у вигляді залучення нових цифрових ресурсів з метою розширення можливостей доступу до правосуддя в період воєнного стану та ефективного функціонування судової системи [5, с. 56]. На нашу думку, це достатньо об'єктивна тенденція, яка в умовах збройного конфлікту дозволяє не тільки оптимізувати процес розгляду судових спорів, але й забезпечити безпечні умови для суддів та сторін спору. Особливо актуальні подібні новації для українських громадян, які стали внутрішньо переміщеними особами або тимчасово проживають за кордоном.

А. В. Завидняк наголошує, що із запровадженням воєнного стану право на судовий захист не може бути обмеженим. Навпаки – на державі лежить позитивний обов'язок забезпечити якомога широкі можливості доступу до правосуддя. В умовах воєнного стану не виключається ситуація переміщення суду в іншу місцевість у зв'язку із воєнними діями або тимчасовою окупацією території, на якій розташований відповідний суд. За таких обставин держава несе позитивний обов'язок по забезпеченню безперервності правосуддя шляхом забезпечення безпеки суддів, їх відкомандирування до іншого суду того ж самого рівня і спеціалізації [6, с. 222]. Слід погодитися з цією тезою та додати, що в умовах збройної агресії судова система стає вразливою до зовнішніх загроз та вимагає перегляду багатьох усталених механізмів.

М. І. Смакович справедливо зазначає, що здійснення правосуддя судами в умовах дії правового режиму воєнного стану має здійснюватися не лише в нерозривній сув'язі із забезпеченням реальної доступності кожного до правосуддя, а й забезпечення необхідних умов для роботи суддів, судів системи судоустрою України. Це є надскладним комплексним питанням, вирішення якого потребує від держави вжиття широкого спектру управлінських, фінансових та інших легітимних засобів, визначальним з яких є створення належної законодавчої бази. Судді зобов'язані і в мирний, і у військовий час не лише «говорити мовою законів», а й суворо дотримуватися імперативних приписів процесуальних кодексів, змістовно-текстовий формат яких, з огляду на війну та її наслідки в Україні, потребує оновлення на основі уже напрацьованих проєктно-законодавчих пропозицій [7, с. 455].

Отже, слід припустити, що в умовах воєнного стану функціонування судової системи повинно бути спрямоване на узгодження її функцій з сучасними реаліями, які вимагають врахування безпекового виміру. У своєму дослідженні Т. В. Федоренко наголошує, що в умовах воєнного стану судочинство здійснюється з урахуванням таких особливостей: 1) зміна територіальної підсудності справ (справи судів, які тимчасово не працюють, розглядаються судом в іншому регіоні); 2) проведення судових справ в режимі відеоконференції (якщо це можливо для всіх учасників процесу); 3) відкладення розгляду судових справ (можливе як за ініціативою суду, так і за клопотанням учасників процесу); 4) розгляд справи судом за відсутності учасника справи (для чого слід подати відповідне клопотання або заяву). Окрім цього, в умовах воєнного стану судам рекомендовано виважено підходити до питань, пов'язаних з поверненням різного роду процесуальних документів, залишенням їх без руху, встановленням різного роду строків [8, с. 49].

Подібна спроба систематизації особливостей судочинства в умовах воєнного стану, на нашу думку, є доволі вдалою. Втім, наведений перелік слід додати наступними особливостями: 1) поява нових категорій правових спорів, які зумовлені мобілізаційними заходами та проходженням військової служби; 2) поява нових категорій сторін конфлікту, які відповідно до норм законодавства набули особливий правовий статус; 3) розширення справ, пов'язаних з воєнними злочинами та злочинами проти людяності. Вважаємо, що подібні особливості мають місце в практиці роботи судів, і тому повинні бути враховані в процесі формування законодавчих змін, що стосуються системи правосуддя.

В. О. Коверзнев та О. С. Шеремет вказують, що процесуальне законодавство України, яке визначає процедуру розгляду судами справ у порядку господарського, адміністративного та цивільного судочинства, має недоліки, що не забезпечують можливість здійснення правосуддя в умовах воєнного стану загальними судами, які опинилися в зоні воєнного конфлікту, в окупації або в оточенні. Зазначене свідчить про необхідність його удосконалення та введення додаткових норм, що дозволяють загальним судам переходити на час воєнного стану на паперову форму діловодства, здійснення ними судочинства, а також комунікації з учасниками судових процесів і між судами, запроваджують тимчасовий мораторій на внесення ухвалених у цей період судових [9, с. 29]. Слід погодитися з означеними зауваженнями та додати, що вирішення цих питань також має стати пріоритетним напрямом законотворчої роботи.

Необхідно зазначити, що попередні виклики дещо підготували судову систему до викликів сучасності. Наприклад, нині в законодавчих ініціативах відстежується тенденція до спрощення процедурних елементів під час здійснення судочинства, зокрема, через залучення дистанційного формату роботи суддів. Пандемія коронавірусної інфекції (COVID-19) стала першим поштовхом до пошуку альтернативних рішень. Держави змушені запроваджувати карантинні заходи, а разом із тим – приймати такі рішення, які будуть найменш обтяжливими для прав людини. З цієї причини, перехід правосуддя у дистанційний режим роботи є прикладом глобального виклику в умовах демократії [10, с. 202]. Отже, використання набутого досвіду іноді сприяє адаптації судової системи до умов правового режиму воєнного стану.

У. Лазар з цього приводу наголошує, що правосуддя на більшості території нашої країни працює та забезпечує захист прав та свобод громадян. Законодавець вносить корективи та доповнення до діючих законів, що дає можливість застосовувати дистанційну форму судового процесу, полегшувати роботу суддів та забезпечувати відновлення правосуддя на окупованих територіях чи там, де ведуться активні бойові дії та немає змоги налагодження роботи судів [11, с. 72]. Вочевидь, подібні корективи будуть вноситися протягом усієї дії правового режиму воєнного стану, що зумовлено динамікою розвитку збройного конфлікту, безпековою ситуацією в регіонах, а також іншими чинниками, які характеризують сучасний національний контекст.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямку. Таким чином функціонування судочинства в умовах правового режиму воєнного стану має свої особливості, які зумовлені багатьма чинниками, які пов'язані зі збройною агресією проти України. До їхнього числа слід віднести: ведення на окремих територіях бойових дій, тимчасову окупацію українських територій, наближеність окремих населених пунктів до лінії розмежування, візуалізації нових категорій жертв конфлікту та правових спорів. Попри вплив означених викликів, позиція держави щодо винятковості судової влади та пріоритетності принципу доступності правосуддя залишається непорушною. Законодавець спільно з органами суддівського самоврядування запровадили необхідні кроки для гарантування права на справедливий суд на засадах рівності та доступності. При цьому перспективним напрямом наукового пошуку залишається питання визначення стратегії розвитку судової системи на постконфліктному етапі розвитку Української держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аракелян М. Р. Забезпечення конституційного права людини на захист прав і свобод судом. *Право України*. 2006. № 3. С. 19–21.
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. *Голос України*. 2015. № 101.
3. Рекомендації щодо організації роботи судів та суддів в умовах воєнного стану: Рішенням Ради суддів України від 14 березня 2022 р. № 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0010414-22#Text> (дата звернення: 21.05.2023).
4. Про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану: Розпорядження Верховного суду України від 06 березня 2022 року № 1/0/9-22. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/gromadyanam/terutor_pidsudnist/ (дата звернення: 21.05.2023).
5. Правиденцев О. Г. Особливості здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. № 1 (42). С. 54–57.
6. Завидняк А. В. Доступ до адміністративного правосуддя в умовах воєнного стану. *Аналітико-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 218–222.
7. Смакович М. І. Здійснення правосуддя в умовах воєнного стану: до питання законодавчих змін. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. № 70. С. 450–455.
8. Федоренко Т. В. Особливості здійснення судочинства в умовах воєнного стану. *Сучасний науковий журнал*. 2023. № 1 (1). С. 46–51.
9. Коверзнев В. О., Шеремет О. С. Проблеми судового захисту прав осіб в умовах воєнного стану. *Економіка та право*. 2022. № 2. С. 25–30.
10. Міщук І. В., Киричук Б. С. Особливості здійснення адміністративного судочинства в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 1. С. 200–205.
11. Лазар У. Здійснення правосуддя в умовах війни. *Юридичний вісник*. 2023. № 1. С. 69–73.